

УДК 355.4+340.15

DOI <https://doi.org/10.32689/2522-4603.2024.4.8>**Олександр СУШКО**

аспірант Навчально-наукового інституту права імені князя Володимира

ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом»

ORCID: 0009-0008-2602-6328

**ПОНЯТТЯ РОЗВІДКИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇЇ ВЕДЕННЯ
В АНТСЬКО-ВІЗАНТІЙСЬКИХ КОНФЛІКТАХ VI СТОЛІТТЯ**

У науковій статті встановлено, що розвідка є важливою складовою забезпечення національної безпеки, яка має глибоке історичне коріння та еволюціонувала від простих форм збору інформації у доісторичні часи до складних систем, регламентованих законодавством сучасних держав. Водночас у наш час розвідка є ключовим елементом національної безпеки України. З 2020 року в Україні діє Закон України «Про розвідку», у якому законодавчо визначено поняття розвідки, її завдання, функції та організацію.

Розглянуто, що на теренах України перші елементи розвідувальної діяльності проявлялися ще в доісторичний період і в подальшому стали важливим елементом виживання та досягнення військової переваги, зокрема під час антсько-візантійських конфліктів VI століття.

Обґрунтовано, що анти використовували широкий спектр методів розвідки, включаючи агентурну діяльність, військову розвідку та адаптивні підходи до збору інформації. Співпраця з гунським військом та взаємодія з Візантією сприяли вдосконаленню їхніх навичок розвідки. Водночас Візантія застосовувала ефективні стратегії дипломатичної розвідки, підкупу та принципу «розділяй і володарюй», які послаблювали антські племена. Доведено, що візантійці вважали анти небезпечними противниками, тому під час походів проти них активно застосовували військову розвідку.

Здійснено висновок, що вивчення історичних форм розвідувальної діяльності є важливим для розуміння сучасних підходів до організації розвідки. Підкреслено, що історичний досвід може бути корисним для забезпечення національної безпеки України з урахуванням сучасних викликів. Запропоновано перспективи подальших досліджень, зокрема аналіз впливу історичних підходів до розвідки на формування сучасних моделей розвідувальної діяльності.

Ключові слова: розвідка, розвідувальна діяльність, розвідувальні органи, розвідувальна інформація, види розвідки, військова розвідка, агентурна розвідка, історія розвідки, анти, Візантія, «захопити язика».

Oleksandr Sushko. THE CONCEPT OF INTELLIGENCE AND PECULIARITIES OF ITS CONDUCT IN THE ANTO-BYZANTINE CONFLICTS OF THE VI CENTURY

The article establishes that intelligence is an important component of national security, which has deep historical roots and has evolved from simple forms of information gathering in prehistoric times to complex systems regulated by the legislation of modern states. At the same time, intelligence is now a key element of Ukraine's national security. Since 2020, the Law of Ukraine «On Intelligence» has been in force in Ukraine, which legally defines the concept of intelligence, its tasks, functions and organization.

The article shows that in Ukraine, the first elements of intelligence activities were manifested in the prehistoric period and later became an important element of survival and achievement of military superiority, in particular during the Anto-Byzantine conflicts of the VI century.

It is substantiated that the Antes used a wide range of intelligence methods, including agent activities, military intelligence and adaptive approaches to information gathering. Cooperation with the Hun army and interaction with Byzantium contributed to the improvement of their intelligence skills. At the same time, Byzantium used effective strategies of diplomatic intelligence, bribery and the principle of «divide and conquer», which weakened the Antes tribes. It is proved that the Byzantines considered the Antes to be dangerous opponents, so they actively used military intelligence during campaigns against them.

It is concluded that the study of historical forms of intelligence activity is important for understanding modern approaches to the organization of intelligence. It is emphasized that historical experience can be useful for ensuring the national security of Ukraine, taking into account modern challenges. Prospects for further research are suggested, in particular, an analysis of the impact of historical approaches to intelligence on the formation of modern models of intelligence activity.

Key words: intelligence, intelligence activities, intelligence agencies, intelligence information, types of intelligence, military intelligence, agent intelligence, history of intelligence, antes, Byzantium, «to capture the tongue».

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Проблема історичних досліджень розвідки є важливою складовою вивчення політичної, військової та культурної історії. Аналіз

історії розвідки дозволяє краще зрозуміти еволюцію управління інформацією, впливу стратегій розвідки на взаємовідносини між державами та племенами, а також їх роль у забезпеченні безпеки та виживання суспільств.

Зокрема, вивчення розвідувальної діяльності антів у контексті їхніх конфліктів із Візантією VI століття дозволяє виявити ранні форми організації та методів розвідки, які мали значення для історичного розвитку нашого народу. Історія антів демонструє, як навіть племінні союзи могли використовувати розвідувальну діяльність як інструмент для досягнення військових і політичних цілей.

Ця проблема має не лише наукову, але й практичну актуальність. Аналіз історичних форм розвідки сприяє розумінню сучасних підходів до організації розвідувальної діяльності, що є критично важливим у контексті забезпечення національної безпеки. Паралелі між минулим і сучасністю допомагають дослідникам, аналітикам і фахівцям розвідки вдосконалювати методи збору, аналізу та інтерпретації інформації. Особливо важливо це в наш час, коли наша країна веде війну з іншою «імперією» Російською Федерацією.

Дослідження також дозволяє оцінити роль культурних, соціальних і технічних чинників у формуванні розвідки як галузі діяльності. Розгляд антсько-візантійських конфліктів через призму розвідувальної діяльності допомагає зрозуміти, як стратегічне управління інформацією впливало на взаємовідносини між народами та забезпечувало перемогу або виживання в складних історичних умовах. Це дасть нам можливість не допустити помилки минулого.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Теоретичною основою статті є широкий спектр наукових джерел, історичних праць, електронних ресурсів та навчальних матеріалів, що стосуються розвідувальної діяльності та історії антів і Візантії. Зокрема, у роботі було використано положення з Закону України «Про розвідку», прийнятого 17 вересня 2020 року, який чітко визначає поняття розвідки, її завдання, функції та організацію. Дослідження поняття розвідки розглядалось в публікаціях Сервецького І.В., Даллеса А., у навчальних матеріалах «OPSEC», у лекціях Незалежного Аналітичного центру Геополітичних досліджень «Борисфен Інтел» та навчальному посібнику по військової розвідці за авторством Зайцева Д.В., Наконечного А.П., Пахарєва С.О. та Луценка І.О..

Питання дослідження антсько-візантійських конфліктів та особливостей розвідувальної діяльності базується на працях

провідних вчених. Це питання розглялося у роботах ах Кулаковського Ю.А., Котляра М., Скрпиника О.В., Каляндрука, Т. та Сахарова А.Н.. Також інформацію по темі даного дослідження можна знайти в спільних працях декількох авторів, наприклад у книзі «Нариси з історії розвідки суб'єктів державотворення на теренах України» та у книзі «Свод древнейших письменных известий о славянах. Том 1 (I-VI вв.)» за авторством Гіндіна Л. А., Іванова С. А., Литаврина Г. Г.

Ці джерела забезпечили комплексний підхід до аналізу теми, дозволивши розкрити як історичні аспекти, так і сучасні підходи до вивчення розвідки.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою цього дослідження є вивчення історичного розвитку розвідувальної діяльності на прикладі антсько-візантійських конфліктів VI століття, а також аналіз методів, засобів і організації розвідки в умовах тогочасних військових і політичних реалій. Дослідження також має за мету встановлення історичних паралелей між минулими формами розвідки та сучасними підходами до організації розвідувальної діяльності, що сприятиме кращому розумінню її значення для забезпечення національної безпеки.

Виклад основного матеріалу з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Розвідкою люди на теренах України почали займатися ще в доісторичні часи, коли вони жили в печерах. Першими розвідниками були мисливці та збирачі провізії, а згодом – рибалки. Усіх цих людей об'єднувало те, що вони виконували свою роботу далеко від місця свого проживання, багато мандрували та бачили. Уже в ті давні часи розвідка стала важливою частиною виживання племен, бо розвідники могли передати племені інформацію про інші племена або небезпечних звірів.

У наш час розвідка є невід'ємною частиною політики забезпечення національної безпеки та оборони країни.

На сьогодні існують різні визначення терміну «розвідка». Так, у збірнику термінів OPSEC розвідку визначено як:... «продукт, отриманий у результаті збору, зіставлення, оцінки, аналізу, інтеграції та інтерпретації зібраної інформації» [1].

В англо-американській літературі розвідка (intelligence) зазвичай використовується для позначення інформації, необхідної для прийняття зовнішньополітичних рішень. Наприклад, поняття intelligence згадується в доповіді Конгресу США «Комісії Гувера», де зазначено:... «Intelligence має відношення до

всього, що необхідно знати до прийняття певного курсу дій» [2, с.4].

У нашій країні визначення розвідки подано в Законі України «Про розвідку» 2020 року. Згідно зі статтею 1 цього закону, розвідка – це:... «організаційно-функціональне поєднання визначених цим Законом розвідувальних органів та діяльності, яку вони здійснюють самостійно або у взаємодії між собою та з іншими суб'єктами розвідувального співтовариства з метою забезпечення національної безпеки і оборони України» [3].

Згідно зі статтею 5 цього закону, розвідувальними органами є:

- Служба зовнішньої розвідки України;
- розвідувальний орган Міністерства оборони України;
- розвідувальний орган центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони державного кордону.

Також, з метою ефективного виконання завдань розвідки, в Україні функціонує розвідувальне співтовариство, до складу якого входять:

- координаційний орган з питань розвідки;
- розвідувальні органи, визначені Законом;
- Служба безпеки України [3].

Розвідка також охоплює діяльність установ, які займаються розслідуванням фінансування тероризму та запобіганням відмиванню грошей як на національному, так і на міжнародному рівнях [4, с.26].

Діяльність суб'єктів розвідки можна назвати розвідувальною діяльністю. Вона за своєю характеристикою є таємною, конспіративною, негласною і призначеною для виконання спеціальних завдань, які неможливо здійснити відкрито. Закон України «Про розвідку» визначає розвідувальну діяльність як:... «система розвідувальних заходів, що проводяться розвідувальними органами України для виконання покладених на ці органи завдань та здійснення визначених цим Законом функцій» [3].

У своїй книзі «Мистецтво розвідки» колишній керівник ЦРУ Аллен Даллес (1953–1961) навів опис завдань розвідки, сформульований тією ж «Комісією Гувера»:... «розвідка займається всім тим, що має бути відомо ще задовго до того, як робиться якась акція» [5]. В Україні завданнями розвідки є: своєчасне забезпечення споживачів розвідувальною інформацією, сприяння реалізації національних інтересів України, протидія зовніш-

нім загрозам національній безпеці України у визначених законом сферах [3].

Як можна побачити, основними завданнями розвідки є розвідувально-інформаційна та спеціальна робота, а також аналіз і оцінка добутої інформації.

На сьогодні існують різні підходи до класифікації розвідки. Наприклад, розвідка може розрізнятися: за призначенням (політична, воєнна, економічна науково-технічна та геополітична розвідка), своєю чергою воєнна розвідка поділяється за масштабом (стратегічна, оперативна та тактична розвідка). Існує поділ розвідки за завданнями, силами, засобами і способами (агентурна, спеціальна, технічна та військова розвідка) та за територією дій розвідки (внутрішня та зовнішня розвідка) [2, с.5-8; 6, с.6-7].

Особливу увагу варто приділити таким аспектам розвідки, як агентурна та військова, адже ці види мали значний вплив на історичний розвиток, зокрема й у минулому нашого народу.

– Агентурна розвідка – це форма збору інформації, яка базується на використанні людських ресурсів (агентів) для отримання даних шляхом таємних операцій. Вона є одним із найстаріших видів розвідки, оскільки використання агентів для збору відомостей відоме ще з часів античності. Завдяки глибокій інтеграції агентів у ворожі або нейтральні структури, агентурна розвідка дозволяла отримувати цінну інформацію, яка іноді вирішувала хід історичних подій. Доволі часто агентами були дипломати [2, с.5].

– Військова розвідка – це розвідувальна діяльність, спрямована на отримання інформації про військові сили, ресурси, плани та можливості потенційного противника. Військова розвідка відіграла ключову роль у плануванні бойових операцій і забезпеченні безпеки держави. Вона охоплювала як тактичний рівень (збір даних безпосередньо на полі бою), так і стратегічний рівень (вивчення довгострокових військових загроз). Організується військовим командуванням, штабами усіх ступенів та окремими командирами [4, с.27].

Далі у роботі будуть представлені приклади цих форм розвідки з минулого нашого народу, зокрема з часів давніх антиків. Це дозволить розкрити, як ці види розвідки функціонували в умовах свого часу, враховуючи особливості суспільного устрою, військових технологій та засобів зв'язку.

Якщо говорити про методи та систему розвідки антиків, то вона була доволі примітивною, адже спеціального апарату розвідки у них

не існувало. Розвідкою зазвичай займалися люди, які мали до цього природний хист, сміливість або досвід, необхідний для виконання таких завдань.

Організацію розвідувальної діяльності доручали найбільш довіреним людям, яких зазвичай призначав вождь. Вони відповідали за координацію розвідників і за виконання поставлених завдань.

Методи розвідки антив теж були простими та базувалися на спостереженні, зборі інформації через особисті контакти, захоплення та допит полоненого. Незважаючи на це, антські розвідники виконували свою роботу доволі ефективно, що підтверджується їх успіхами у конфліктах із сусідами, зокрема Візантією. Завдяки добре організованим спостереженням і своєчасній передачі інформації, анти змогли не лише вижити у складних умовах, але й успішно протистояти сильнішим противникам.

Наші пращури анти з IV по VII століття розселилися на території від Вісли до Дніпра та створили міжплеменний союз, який умовно називають «Антським союзом». У VI столітті межі розселення антив простягалися аж до кордонів Візантії. У цей час анти міцно закріпилися на лівобережжі Дунаю, звідки здійснювали походи на землі Візантії [7].

Войовничі племена на кордоні з Візантією створювали значну загрозу стабільності цієї країни. У зв'язку з цим імператор Маврикій I (582-602) здійснив кілька військових походів проти антив.

Цінні свідчення про військову справу антив, зокрема їхню військову розвідку, збереглися у візантійських трактатах VI століття, зокрема в «Стратегіконі», авторство якого приписують імператору Маврикію I. Водночас слід зауважити, що ці свідчення не завжди є історично точними та часто подаються з певними відступами від об'єктивності, тому відноситись до них потрібно з деяким скептицизмом [8, с.103].

«Стратегікон» є теоретичним узагальненням армійського досвіду Римської республіки, а також практичним посібником з ведення війни і описом сусідніх народів. У цьому трактаті анти описуються як вправні воїни, які добре вміли вести бій у лісистій місцевості. Їх також характеризують як майстрів засідок, що спеціально заманюють ворогів у ліси.

Маврикій I згадував, що анти часто використовували хитрощі для маскуваня. Наприклад, вони могли ховатися під водою, дихаючи через довгі очеретини. Це свідчить про їхню майстерність у приховуванні своєї присутності, що дозволяло їм таємно збирати інформацію або готувати засідки.

У зв'язку з цим імператор Маврикій радив «захопити язика» – тобто взяти в полон ворожого воїна, щоб отримати інформацію про плани антських командирів. Проте він також застерігав, що анти могли відправляти своїх агентів, які б навмисно давали хибну інформацію, вводячи противника в оману [9].

Анти здобували інформацію різними способами, демонструючи винахідливість і адаптивність у розвідувальній діяльності. Відомо, що вони активно проводили розвідку водними шляхами. Для цього анти використовували човни, які маскували під риболовецькі. Вони плавали до чужих земель, нібито для ловлі риби, але насправді займалися таємним збором інформації. У візантійських трактатах згадується ім'я антського воєначальника Дабрагеца, який перебував на службі у візантійців. Він виконував роль командира загону кінноти, а згодом очолював 10 суден, що патрулювали переправи та таким чином проводили розвідку [10, с.27; 11]. Цей приклад демонструє, як анти могли використовувати свій досвід і вміння навіть у чужоземному військовому контексті, вдосконалюючи методи збору інформації.

У мирний час анти активно використовували агентурну розвідку. Для отримання розвідувальної інформації антські вожді відправляли мандрівників, торговців і воїнів-найманців до інших країн, щоб ті вивідували про стан справ у сусідніх народів [10, с.15].

Анти не цуралися використовувати людей мистецтва як розвідників і агентів впливу. Наприклад, вони залучали скоморохів – музикантів, танцюристів та акторів. Збереглися дані про подію 584 року, коли імператор Маврикій I зі своїм військом зустрів трьох скоморохів, які згодом виявилися антськими розвідниками [12, с.162].

Ці приклади демонструють, як анти ефективно використовували нестандартні методи для збору інформації, пристосовуючись до умов свого часу.

Ще одним джерелом інформації для антив, а також потенційними агентами, були їхні одноплеменники, які служили у війську Візантії. А. Н. Сахаров припускає, що:... «історія взаємовідносин антив із Візантійською імперією також дає підстави вважати, що їхні численні напади на столицю Візантії у VI ст. не проходили без участі їхніх одноплеменників, які служили у візантійській армії» [13, с.54].

Цей аспект підкреслює, що анти могли використовувати зв'язки своїх людей у чужих арміях для отримання стратегічної інформації або для координації нападів.

Слід зазначити, що існує ймовірність того, що анти запозичили своє мистецтво ведення розвідки ще за часів Аттіли, коли окремі дружини антив та сарматські племена входили до складу гунського війська [14].

Гуни не були простими варварами-завойовниками, які нападали хаотично. Вони ніколи не здійснювали набігів без попереднього планування, завжди ретельно збираючи розвідувальну інформацію. Ця діяльність була важливою частиною їхньої стратегії. Історичні джерела свідчать, що під час вторгнень гуни активно використовували агентів для збору розвідданих. На основі цієї інформації команди коригували свої плани, підвищуючи ефективність своїх дій.

Зокрема, А. Н. Сахаров посилається на праці візантійського дипломата та історика Пріска Панійського (V ст.) «Візантійська історія і діяння Аттіли у восьми книгах». У цих працях описано, як і Візантійська імперія, і гунська держава Аттіли активно застосовували політичне шпигунство та дипломатичну розвідку. Аттіла використовував своїх шпигунів у Константинополі, щоб дізнаватися зміст секретних доручень, які візантійський імператор давав своїм послам, що вирушали до гунів. Для здобуття необхідної інформації широко практикувався підкуп впливових осіб у головних містах Візантії [13, с.54].

Перебуваючи у війську Аттіли та виконуючи різні завдання, анти могли вдосконалити своє мистецтво ведення розвідки. У подальшому навіть Візантія наймала антських воїнів, які прославилися своїми рейдами для захоплення "язиків". Проте більшу частину часу відносини між антами та ромеями залишалися ворожими [14].

Тому Візантія також вдавалася до активних дій проти антив. Як велика імперія, Візантія не могла захищати всі свої кордони, але й не дозволяла племенам спустошувати свої землі. З метою захисту на кордоні з такими войовничими племенами, як анти, візантійці впорядкували сторожову службу, створили земляні укріплення та спостережні пункти. Ці заходи дозволяли завчасно отримувати інформацію про переміщення антив і реагувати на їхні дії [10, с.21].

Крім оборонних заходів, Візантія вдавалася до каральних походів на землі антив. Імператор Маврикій у своїх працях залишив поради для наступників щодо ведення воєнних дій проти антив. У «Стратегіконі» він наголошував на важливості розвідки у війнах із цим племенем. Зокрема, він зазначав:... «Слід стерегтися робити в літній час без розвідки переходи через місця, що їх важко

долати, тобто лісисті, бо там особливо можливий напад ворога». Іншою його порадою було планування нападу на ворожу землю за умов ретельної розвідувальної підготовки:... «З успіхом можна напасти на ворожу землю за наступних умов: або вже стикаючись із ворогами й здолавши їх, або знаючи, що вони не боєздатні або не підготовлені під час несподіваного нападу. А якщо вони і численні, то, звісно, не знають порядку та влади, як склави, анти та подібні племена, що не знають порядку та влади» [9].

Ці свідчення показують, що Візантія розглядала антив як серйозного противника, однак, завдяки перевазі в організації та розвідці, Візантія могла ефективно протистояти нападам антив та інших слов'ян, та навіть організувати каральні походи у відповідь.

З часом візантійці зрозуміли основну слабкість антських племен і почали діяти проти них за принципом «розділяй і володарюй». У «Стратегіконі» міститься інформація про те, що анти мали багато вождів, які часто не могли дійти згоди між собою. У трактаті зазначається, що слід «дармами та правильними речами» схилити антських вождів на свій бік. Особливо важливим було впливати на вождів, які мешкали поблизу кордонів імперії, щоб послабити єдність племен. У «Стратегіконі» також наголошується, що необхідно уникати загальної ворожнечі до всіх вождів, аби це не призвело до їхнього об'єднання або створення монархії під владою одного лідера [9]. Це подібно до того, як у наш час Росія постійно намагається посіяти розбрат серед народу та лідерів думок, використовуючи гроші та внутрішні протиріччя.

Окрім цього, Візантія вміло нацьковувала на антські землі інші народи, щоб стримувати антські набіги. Наприклад, за сприяння кесаря Тіверія аварські війська здійснили великий напад на землі антив. Це стало несподіванкою для антив, оскільки в цей час їхні війська грабували візантійські території [15, с.65].

Висновки і перспективи подальших досліджень у даному напрямі

1. Розвідкою люди на теренах України почали займатися ще в доісторичні часи, коли вони жили в печерах. Першими розвідниками були мисливці та збирачі провізії, а згодом – рибалки. У наш час розвідкою займаються спеціально підготовлені люди, які працюють у розвідувальних органах. Згідно із Законом України «Про розвідку», розвідка – це «організаційно-функціональне поєднання визначених цим Законом розвідувальних органів та діяльності, яку вони здійснюють самостійно або у взаємодії між собою та з іншими

суб'єктами розвідувального співтовариства з метою забезпечення національної безпеки і оборони України». Діяльність суб'єктів розвідки можна назвати розвідувальною діяльністю. Вона є таємною, конспіративною, негласною і спрямованою на виконання спеціальних завдань, які неможливо здійснити відкрито. Існують різні підходи до класифікації розвідки: за призначенням, за масштабом, за завданнями, силами, засобами, способами та за місцем її проведення.

2. Анти використовували широкий спектр розвідувальних методів, включаючи агентурну розвідку (торговців, мандрівників, артистів) і військову розвідку (засідки, спостереження, допити полонених). Ці методи демонструють адаптивність та винахідливість антив у забезпеченні інформаційної переваги. Хоча їх розвідувальна система була доволі примітивною, роботою по організації розвідки займалися довірені люди, а завдання виконували воїни. Сама розвідка відіграла ключову роль у забезпеченні військової переваги та виживання племен антив, дозволяючи їм адаптуватися до складних умов і протистояти сильнішим супротивникам, таким як Візантія. Співпраця з гунським військом та участь у військових кампаніях Аттіли сприяли вдосконаленню навичок розвідки антив,

які згодом використовували їх у конфліктах із Візантією.

3. Візантія ефективно застосовувала розвідку у війнах з антами. Щоб не дати їм об'єднатися, вона дотримувалася стратегії «розділай і володарюй», використовуючи дипломатичну розвідку, підкуп і маніпуляції для ослаблення антських племен. Це підкреслює важливість розвідки у військово-політичних стратегіях імперії. У наш час Росія також використовує маніпуляції людьми за допомогою розвідки, щоб розділити наш народ і таким чином полегшити його підкорення. Наше завдання – дослідити можливі приклади з минулого, щоб уникнути їх повторення сьогодні.

4. Перспективами подальших досліджень є поглиблене вивчення джерел минулого, наприклад, праць візантійських істориків, для детальнішого розуміння впливу розвідки на хід антсько-візантійських конфліктів. Також доцільним є вивчення сучасних іноземних наукових джерел, які стосуються історії Візантії періоду IV–VII століть.

5. Перспективним напрямом досліджень є також вивчення впливу історичних форм розвідки на сучасні підходи до організації розвідувальної діяльності, зокрема в контексті забезпечення національної безпеки України.

Література:

1. Interagency OPSEC Support Staff, Compendium of OPSEC Terms, Greenbelt, MD: IOSS, April 1991.
2. Борисфен Інтел Лекція 3. ОСНОВИ РОЗВІДУВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ. 2020
3. Верховна Рада України. Закон України про розвідку № 2396-VIII, 2020, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2396-19#Text>.
4. СЕРВЕЦЬКИЙ, І. РОЗВІДУВАЛЬНІ ОРГАНИ: ЇХ РОЛЬ І МІСЦЕ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом. Юридичні науки*, 2022. (1 (59), 25–31. <https://doi.org/10.32689/2522-4603.2020.1.4>
5. Даллес А. Искусство разведки. М. : Международные отношения, 1992
6. Військова розвідка: навчальний посібник / упорядники : Д.В. Зайцев, А. П. Наконечний, С. О. Пахарев, І.О. Луценко; за ред. В.Б. Добровольського, - Київ: Вид. «КНТ», 2022. 332с. ISBN 978-966-570-807-0
7. Кулаковский Ю. А. История Византии - Санкт-Петербург : Алетейя, 1996.- (Акад. тип. Наука РАН). - (Серия "Византийская библиотека. Исследования"). / Т. 2. : 518-602 годы. 1996. (Акад. тип. Наука РАН). - 394 с. ISBN 5-89329-00-14
8. Котляр М. «Розвідка» та «розвідники» давньоруської доби. «Істину встановлює суд історії», 2004, Том 2, с. 102–122, ISBN 966-8225-10-4.
9. Гиндин Л. А., Литаврин Г. Г. Свод древнейших письменных известий о славянах. Том 1 (I-VI вв.) Л. А. Гиндин, С. А. Иванов, Г. Г. Литаврин. Изд. 2-е, испр. М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1994. 473 с. ISBN 5-02-017849-2
10. Скрпиник О. В. Українська розвідка. Прадавні часи, Київ: ВД «АДЕФ-Україна», 2020, с. 320
11. О царствовании Юстиниана. Агафий Миринейский. Пер., статья ["Византийский историк Агафий и его мировоззрение", с. 167-203] и примеч. д-ра ист. наук М. В. Левченко ; Акад. наук СССР. Ин-т истории. - Москва ; Ленинград : Изд-во Акад. наук СССР, 1953. 221 с.
12. Каляндрук, Т. Загадки козацьких характерників / Т. Каляндрук; ред. В. Ідзьо. – Львів: "Піраміда", 2007. 287 с.: іл. – ISBN 978-966-441-049-3.
13. Сахаров А.Н. Дипломатия Древней Руси, Москва: «Мысль», 1980, 358 с.,
14. Племінний союз антив (IV–VII ст. н. е.) та імперія гунів." HistoryUA., 2018, доступ 22.11.2024 <https://www.historyua.com/2018/05/03/pleminnyj-soyuz-antiv-iv-vii-st-n-e-ta-imperiya-guniv/>
15. Цибулькін В. В., Рожен Л. М. Веденєєв Д. В., Нариси з історії розвідки суб'єктів державотворення на теренах України Нариси з історії розвідки суб'єктів державотворення на теренах України. «Преса України», 2011, с. 536, ISBN 978-966-472-099-8.